

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

S.D.P.B.
Coll. No. 825

Title Rhetoric - A work on.

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 825 Subject : Rhetoric.

Title : Rhetoric - A work on

Author : — Scribe : —

Date of the work : — Date of the Ms. : —

Place of the work : — Place of the Ms. : —

Size : 6.6" by 4.1" Extent : 12 to 37 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanagari

Remarks : Begins and ends abruptly.

पि

वीथवा। दिव्यानामविस्तृतविस्मयां पुरस्तादनेनस्तः स्फुरदुरविंदचारुम
स्ता। उद्दीप्तश्रियमिवकांचिदुत्तरं तामस्माप्यजलनिधिमंथनस्यत्रौ
रिः पूर्वत्र स्मृतिरमृदाहरो स दृशस्यैव स्मृतिः। अत्र सदृशजन्मस्मृ
तिस्त्वर्कं रतसंरधिने जलनिधिमंथनस्यापि स्मृतिरिति नेदः। जला
शकुलमन्त्रां त्याग्य कतुंडे पतत्यलिः। सोऽपि जंबूफलमन्त्रां त्यातमलिं ध
नुमिधति। अत्रान्योन्यविषयमन्त्रां त्याति निधनं त्वोद्दिह्य हृणो विषयः। शे
षः। जीवनग्रहणे नम्रा गृह्यत्वा पुनरुचिताः। किंकनिष्ठाः किमु ज्येष्ठा घ
टीयंत्रस्य उर्जनाः। त्वोद्दिह्य कृतसंदेहः। प्रसिद्धकोटिकः। अयं तु विकल्प
कोटिकः। इति नेदः। अत्राप्युद्दिह्यतिरन्यस्या रोपार्थो धर्मनिष्कवः। ना
यं सुधांशुः किंतु हियोमगंगा सैरोरुहं। वणिजी येवस्तु नितसदृशध

य ३

परिपक्वकस्तदायधर्मनिष्कवः कविमतिविकाशीसोत्वेति
तथमस्यापिबानिष्कवः शुद्धापकृतिः। यथाचंद्र-विय-नदी
पुंडराकत्वारोफलकस्तदाधर्मस्य चंद्रत्वस्यापकृवः। यथावा। अ
कैकेपिशशंकिरेजलनिधेः पंकं परमेनिरेसारंगं कतिचिच्चसं
जगद्दीरेक्ष्णायमैधनपरे। इहोयदलितेन्द्रनीलनिकररूपाम
हरादृश्यते। तस्मादनिशिपातमंधतमसंकुल्लिमांस्तु चक्ष्मेह।
अत्रौत्थेति कथमपि मय्यपकृवः परपक्षतोपन्यासार्थसिद्धः।
छ। स एव युक्तिस्तवश्चेदुच्यते हेत्वपकृतिः नैडुस्तीव्रोननि
यकसिंधोरौ बोधमुचितः। अत्रचंद्रएवतीव्रत्वपक्षेनैव
त्वयुक्तिस्यांचंद्रत्वस्यैवोपकृवोवडवानलत्वारोपार्थः। यथावा।

मा ५
५४
॥१२॥

श्रु !

मंथानक्षमिधरमूलशिलासरूपासंघट्टनवृणकिणः स्फुरतोडम
ध्ये। धायामृगः शशक इत्यपि पामरोक्तिस्तोषांकथंचिदपितत्रन
हिप्रसक्तिः। अत्रचंद्रमध्येमंथानकालिकमंदरशिलासंघट्टन
किरणस्यैव धायादीनां संनवोनास्ताति धायात्वाद्यपकृवः पा
मरवचनलोपन्यासादाविष्कृतः। छ। अन्यत्रतस्यारोपार्थः पर्यस्ता
पकृतिस्तु सः। नायं सुधांशुः किं तर्हि सुधांशुप्रेयसी मुखे। यत्रक
चिद्वस्तुनितदायधर्मनिष्कवो न्यत्रवर्णिनायवस्तुनितस्य धर्म
स्यारोपार्थः सपर्यस्तापकृतिः। यथाचंद्रचंद्रत्वनिषेधोवर्णिना
यत्रेयसी मुखे तदारोपार्थः। यथावा। हलाहलो नैव विषं विषं
रमाजनाः परेभ्यस्तयमत्रमन्वते। निपायजागतिस्सुखेन तं शि

वसुशनिमांमुद्यतिनिज्याहरिः। सर्वदा हरेण हेतुतुक्तिर्नास्ति
 । अत्र त्व। स्तीति नैदः। ततश्च स्वपि कुतिवदत्रापि द्वैविध्यमिति
 दृष्टव्ये। ४। चांतापकुतिरन्यस्य शंकायां चांतिवारणे। तापं करो
 तिसोत्कंपञ्चरः किं न सखिस्मरः। अत्र तापं करोतीति स्मरवृत्तं
 ते कथिते तस्य ज्वरसाधारण्यादनुबुद्ध्या सरव्याज्वरः किमिति
 दृष्टेन सखिस्मर इति तत्त्वोक्त्या चांतिवारणं कृतं। यथावा। नाग
 ५ ह रिक्समधिको नतिरियं महिषः को यमुनयतपुच्छः। न हि नहि
 करिकलनो सौ श्रुतादंजो यमस्य न हि पुच्छः। इयं संज्ञा वित्तांति
 विकायां चांती तापकुतो उदाहरणं। कचिकल्पितं चांतिमूला
 यथा। जटानेयं वेणी सतकचकलापौ नगरलंगले कस्तूरायं शि

॥१३

रसिशशिलेखानकुसुमं। इयं रतिर्नगो प्रियविरहजन्मा धंधवलि
 मापुराराति चांत्याकुसुमशरकिं मां प्रहरसि। अत्र कविकल्पितं चां
 तिजटानेयमित्यादि। निषेधमात्रोन्नेयो। सर्ववपश्चासं जवात्। दंडात् तत्र
 तत्त्वाख्यानोपमेत्कपमा जेदमेने। यदा ह। न पञ्चमुखमेवेदं न तृगौ च
 तृषिहमे। इति विस्पष्टमाहृयात्तत्त्वाख्यानोपमामिति। ४। छेका ते
 पकुतिरन्यस्य शंकायां तथ्यनि कवे। प्रजल्पन् मत्पदे लघुः कांतः किं न
 हि न पुरः। कस्यचित्कंचित्पतिरुरस्योक्ता वनेन श्रुतायां स्वोक्तेस्तात्प
 यांतरवर्त्तनेन तथ्यनि कवे छेकापकुतिः। छेकस्य विदग्धधापकु
 तिः। यथानायिकयानर्मसरवी प्रतिप्रजल्पन् मत्पदे लघुः स्वनायिके
 कवृत्तांते निवेदिते तदा कर्णकांतः किमिति शंकेतवती मन्यां प्रति

शे २

नहि नूपुर इति निरुवः। यथावा। सात्कारं शि चयति ब्रणयत्यधरं
तनोति मां च। नागिरिकः किमुलितो नहि नहि सखि हे मुनः पवनः। इ
मर्थप्रयोजनया तथ्यनि क्रवे उदारुणं शृ प्रयोजनयाया। पनेत्यन
यने स्मरामि सततं नावो नवकुंतले नाले मुद्यति किं करोमि महितैः
क्रितो नव द्वि नमैः। इत्तत्त्वप्रवचो नु नाय्यं सरुषा निर्नाशितो रा
धया सल्लस्यत्यवेवतः। अवदिशान् क्रिडा विदः पात्रुवः। सर्वमि
दं विषयो तरयो जने उदारुणं। विषयैकोपि अवस्था नेदेन योजने
यथा। वहंती जारह तांतं पत्यो धृत्ता सिस्वी धिया। पतिं बुधा सखित ॥१४॥
तः प्रबुधा स्मृत्य हरयत्। धा। केतवो पद्मति व्यक्तौ व्यजिहो निरुतेः
पदैः। नियांति स्मरनाराचाः कांता हुं कया त कैतवात्। अत्रासत्य

शि ३

लाजि धायिता कैतवपदेन न इमे कीर्तकटाक्षः किंतु स्मरनाराचा इत्य
पक्रवः प्रतीयते। रिक्तेषु वारिक यथा पिवनोदरेषु मध्या क्रुतं नितमहा
तपतापतताः। स्केधां तरोष्ठितं दवाग्नि। स्वा छलेन जिह्वां प्रसार्य तरवेज
लमर्थयंते। धा। सं नावना स्या दुस्त्रे च वस्तु हेतु फलात्मना। उक्तानुक्ता स्य
दाद्यात्र सिद्धा सिद्धा स्य देपरे। धूमस्तोमंतमः शंके कोका विरहस्तु धा। अग्नि
लिपंती वतमो गानि वषंता वां जनं न नः। रक्तौ नवां कृ। मृदुलौ धि
वि। नु बिह्वे पणं ध्रुव। त्वनमुरवाने ध्या नूनं पने वैरा यतेशा शा। मधः
किंकुचयो धृत्ये बधः कनकदामनिः। प्राये। च त्वत्तदेनै कां प्राप्नुतोये
तपस्यति। अन्य धर्म संबंध निमित्तेनान्यस्यान्यतादात्म्यसं नैवी ना
वनमुत्प्रेक्षा। सा च वस्तु हेतु फलात्मनां गोचरत्वेन त्रिविधा। तत्र वस्तु

नः कस्यचिदस्त्वंतरतादात्म्यं संनानास्वरूपेणात्मा उक्तं विषया अतो तं
 अतो हेतुभावेनाफलस्य फलात्मना चोत्प्रेक्षा हेतुत्वेनाफलोत्प्रेक्षा
 त्वेत्वेनात्मा अतो तत्राद्यास्वरूपोत्प्रेक्षा उक्तविषया अनुक्तविषया
 चेति द्विविधा परे हेतुफलोत्प्रेक्षे सिद्धविषयतया असिद्धविषय
 यतया प्रत्येकं द्विविधे। एवं षण्णा मुत्प्रेक्षाणां धर्मस्तोम मित्यादि
 निक्रमेणोदाहरणानि। राजना मुरवे सर्वत्र विसृमस्य तमसो न
 च दृष्टि प्रतिरोधकत्वादि धर्मसंबंधेन गम्यमानेन निमित्तेन स
 द्यः प्रियविबुद्धिस्तस्य वदेनास्त्रितकोकांगना रुदयगत प्रज्वलि ॥१५॥
 यदिरुतानलधूमस्तोमतादात्म्यं संनानास्वरूपोत्प्रेक्षा। ता
 मसो विषयस्योपादाना उक्तविषया। तमो व्यापनस्य नतः प्रवृत्तिर्न कर्तुं

पर्यंतं सकलसांद्रम
 स्मिन्ना करणेन निमित्तेन तमः

क अंग लेपन तादात्म्योत्प्रेक्षा। न प्रवृत्त ॥ आख्यातार्थस्य कर्तुं क्रियोपसर्जनत्वेनाभ्य-
 न्यासं न वादेव हेतोः ॥६॥

कांजनवर्षण तादात्म्योत्प्रेक्षा। चानुरक्तविषया स्वरूपोत्प्रेक्षा। उतयात्रापि
 विषयस्तस्य तमो व्यापनस्य अनुपादनात् तत्। न च त्रतमो व्यापनेन नि
 मित्तेन लेपकत्वादात्म्योत्प्रेक्षा। उत्प्रेक्षा द्वयमिदमुक्तविषयमेवास्त्व
 मैवं। लिपतिवर्षितात्यारब्धा तयोः कर्तृवाचकत्वेपि नावप्रधाना रब्धा त
 मिति स्मृतेर्वा तर्था क्रियाया एव प्रधान्येन तदुपसर्जनत्वेनान्वितस्य
 कर्तृरुत्प्रेक्षा। यतयाऽन्यत्रा संज्ञावात्। अतएव तस्योपमाया मुपमा
 नतया अन्वयेऽपि दंडेन। डि निराकृतः। कर्त्ता यद्युपमानं स्यान्न दूतो सौ क्रि
 यापदि। स्वक्रियासाधनव्योनालमन्यशेषे हितुमिति। केचित्तु तमो
 जनसो विषययोस्तत्कर्तृकलेपनवर्षणरूपधर्मोत्प्रेक्षेत्याहुः। तन्मते
 स्वरूपोत्प्रेक्षायां धर्मोत्प्रेक्षाधर्मोत्प्रेक्षाचेत्येतदेविधां दृष्टव्यं। चरणयोः
 न प्रसोक्तपर्वतं गाढनिलिमया सत्वेन निमित्तेन नानाजनवर्षणकर्तृतादा
 त्वेत्प्रेक्षा चेत्तत्

अनुक्त
 विषयाः

स्वतः सिद्धरक्तिमिव स्फुटो विप्रेक्षणं हेतुरित्यतोस्तस्य हेतुना वेन सं
 भावना हेतुत्वे च। विच्छेपणस्य विषयस्य सत्वात् सिद्धि विषया। चंद्र
 पद्मविरोधे स्वाभाविकेनापिकावदनकांतिप्रस्थानहेतुरित्यतः तत्रापि
 हेतुत्वसंभावना हेतुत्वे च। वस्तुतस्तथेष्टायात्र नावादसिद्धिपि
 या। मध्यः स्वयमेव कुचौ धरती न तु कनकदामबंधत्वेन त्वेनाधवसि
 ताया वलित्रयशालिताया बाजादिति मध्यकटुकुचधृतेस्तत्फलत्वे क५
 नोत्वे च। सिद्धविषया फलोत्वे च। जनेन स्य जले निमज्जावस्थिते
 स्वासतपस्त्वेनाधवसितायाः कामिनीचरणसायुज्यप्राप्तिर्न क॥१६॥
 लमिति स्यागमनं न कुसुमाय मोनायास्तत्फलत्वेनोत्वे च। मसिद्ध
 विषया फलोत्वे च। अनेनैव क्रमेणोदाहरणोत्तराणि। बाजे उवक्रा

नां अत्र पलाशमुकुलानां वक्रत्वलोहितसंबंधेन वसंतनायकसमागतवनस्थली
 बंधी

एषविकाशनावाहः पलाशान्यतिजैहृतानि। सद्यो वसंते न समाग
 तानां नखस्तता नीववनस्थलीनां रंभधिसद्यः कृतनखस्ततादात्म्य
 संभावना उक्तविषया स्वरूपत्वे च। सर्वदा हुरणे निमित्तत्वं तसंबंधम
 धोगम्यः। इह तु उपात्त इति जेदः। न चि वशादस्य सादृश्यपरत्वेन प्र
 सिद्धतरत्वा उपमैव स्फुटं। लिपता वेत्तदा हुरणे लेपनकर्तृरुपमान
 त्वानहस्यक्रियोपसर्जनत्ववद्विह नखस्ततानामन्योपसर्जनत्वस्योप
 माबाधकस्याभावात्। उच्यते। उपमायत्र कचित्स्थितैरपि नखस्त
 तैः सह वक्तुं शक्ततया वसंतनायकसमागतवनस्थलीसंबंधेत्वे वि
 शेषणानपेक्षत्वादितु उपादानं पलाशकुसुमानां नखस्तततादा
 संभावनायामेव शब्दवस्तुययता तितया। त्वरावतद्विशेषणसाफ

चंद्रस्य प्रथमं

ता

व्याह। अस्ति च संज्ञावनायामपि वशाहः। हरेति ह्यनदेवत्तश्च विना
ताति। पिनष्टावतरंगाग्रैः समुद्रः फेनचंदनं। तदादाय करै रितुं लिंपता
वदिगंगनाः। अत्रतरंगाग्रैः फेनचंदनस्य घेरणं पेषणं तयोस्त्रे कृतं।
समुद्राडा। चित्तस्य समुद्रहरे स्तिनां कराणां दिक्षु व्यापनं च समुद्रोपा
त्तफेनचंदनकृततत्त्वेषु नत्वेनोत्प्रेत्यते। उभयत्र क्रमेण समुद्रांतगतं पूर
फेनचंदनपुंजीभवतं दिशाधत्ति वलिमकरणं च निमित्तफलेन चंद
नघेरणं करव्यापनयोर्विषयोरनुपात्तं शानादनुक्तविषये स्वभुं
पोत्प्रेक्षेयिषां तत्पान्तयोः समुद्रघेरणं करव्यापनयोरेव नत्कृत्कणे ॥११॥
पणलेपनरूपधर्मेत्वे हेतुमत्ता। मतेषां महोदाहरणे धर्मिणि
धर्म्यंतरतादात्म्योत्प्रेक्षा। इह तु धर्मिणि धर्मसंसर्गोत्प्रेक्षेति चेदो

शमितेव

३ न

स्व

अवगंतव्यः। रात्रौ रवेर्दिवा चंदोरभावो रूपाप्रभुः। नमो प्रतापयश
सा सृष्टवान् सततोदितः। रात्रौ रवेर्दिवा चंदोरभावः सन्नपि प्रतापय
शः सर्गं हेतुरितितस्य तद्वत्त्वसंभावना सिद्धविषया हेतुत्वेत्ता।
विवृतानां विषयैव मिश्राः स्वगोसहस्रेणासमंजनानां। गावोपि नेत्रापर
नामधेयास्तेनेदमांधं स्वजुनांधकारैः। अत्र विवस्वता कृतं स्वकिरणै
सहजनलोचनासेदचनयनमसदेवरीं। आवांध्यं प्रति हेतुत्वेनोत्प्रेक्ष
ते इत्यसिद्धविषया हेतुत्वेत्ता। विवस्वतानां विषयैस्तरं विधुर्वक्ष्यितुं
पयोधेः शंकेयमेणांकमणिं कियंति। पयांसि रोग्धिप्रियविप्रयोगे स
शोककोकानयने कियंति। अत्र चंद्रेण कृतं समुद्रस्य वृंहणं सदेवतदा
तनकृतस्य चंद्रकांतशवणस्य कोकांगनाविषयावणस्य च फलत्वेनो

स्वेत्यत इति सि विषया फलोत्पत्त्या। रथस्थितानां परिवर्तना यपुरात
 नानामिव बाहूनां। उत्पत्तिरुमौलुरगोत्तमानां दिशि प्रतस्तेरविरु
 त्तरस्य। अत्रोत्तरायणस्याश्वपरिवर्तमानमसदेव फलत्वेनोत्पत्त्या
 इत्यसि विषया फलोत्पत्त्या। एता एवोत्पत्त्या येन कत्वेन परिगणिता
 ५ म्यो नोशहानां अत्र योगे गम्योत्पत्त्या। यथा। त्वत्कीर्तिर्नमणश्रान्ता विवेका
 स्वर्गनिम्नगामिति। अरूपकातिशयोक्तिः स्यान्निर्गार्थार्थवत्त्वान्त
 पश्यन्ती लोत्पत्त्या दानिः सरंति शिताः शराः। विषयस्वरादेनोत्पत्त्या
 विना विषयिवाचकेनैव शब्देन ग्रहणं विषयनिगृहणं न सर्वकं विषय ॥१८॥
 स्य विषयिरूपतया ध्यवसानं आह। यन्निश्चयस्तस्मिन् सति रूपकाति
 शयोक्तिः। यथानालोत्पत्त्या शरशब्दार्थलोचनयोः कटाक्षार्णचग्रहणं

विषयस्वनिगृहणं कृत्वा ५

सर्वकं तद्रूपतया ध्यवसानं। यथावा। वापाकापि स्फुरति गगने तत्परं स्फुटम् प
 ५ दि द्यासोपानाली मधीगतवती कांचना मैत्रनाली। अत्रेवौ लोत्पत्त्या
 तिसुगमोचंदन उन्नदेनोत्पत्त्या तत्रत्यानां सुलभममृतं संनिधानात् सुधाशो
 । अत्रवापादिशब्देनातिप्रवृत्तयो निर्गणः। अत्रातिवायोक्तौ रूपक
 विशेषणं रूपकेदृशितानां विधाना मिहापि संभवोस्तात्पत्तिदेशे
 न प्रदृष्टिर्निर्धेतेनात्रापि अने सति शयोक्तिस्तद्रूप्यातिशयोक्तिरिति
 वैविध्यं। तत्राप्याधिक्यमूनत्वादिविनागश्चेति सर्वमनुसंधेयं। य
 थावा। समावदग्रसैरुपवनचक्रे रैरनुसृष्टतां किरन्ज्योक्ता मधो
 नवलवलिपाकप्रणयिनी। उपप्राकाराग्रं प्रहृष्टं नयनेतकयमना
 गनाकैवोकोयंगलितरुरिणः। शीतकरिणः। अत्रकोयंगलितरुरिणः

इत्थत्वाप्रसिद्धचंद्राभेदस्ततउक्तपश्चिगर्जितः। एवमन्यदशूरुना
 यं। यद्यप्यकृतिगर्जत्वं सैव सापकवामता। त्वस्तेषु सुधाभिराज
 मृन्नां ताः पश्येति तां विधौ। अत्र त्वक्तिक्रिमा माधुर्यमिवामृतमि
 त्यतिशयोक्तिः। चंद्रमंडलमध्यस्थममृतं न नवतीत्यपकृतिगर्जा
 यथावा। मुक्ताविष्णुममंतरामधुरसः पुष्पं परं श्वर्हंप्राप्तेयद्युति
 मंडलेखलुतयोरेकासिकानां विधौ। तच्चोदं च तिशंखस्तद्विनिपुनः
 श्वचिलात्तरेतानां। मानि विकल्पयंति। तस्मैयेषां न सादृका
 विधौ। अत्राधरस एव मधुरस इत्यादि। यतिशयोक्तिपुष्परसो मधुरा ॥ १५ ॥
 रसो न नवतीत्याद्यप्यकृतिगर्जा। अलंकारसर्वस्वत्वात् स्वरूपो
 विहायां सापकवत्वमुदाहृतं। गता सुतारं मिषं दृष्ट्वा नेन सत्तं नम
 ति घ.

पौरविनासिनापु। यत्रो ध्वसत्फेनतति ध्वनेन मुक्तादृष्टासेव विजा
 नति सिंघौ। ततस्त्वियानत्रनेदः। यत्तत्र उदापकृतिगर्जत्वं यत्र फेन
 ततित्वं अपकृतं तत्रैव अदृष्टासेव स्त्राणादिहेतुपयस्तापकृति
 गर्जत्वं इमं उल्लादावपकृतस्यामृतादेः सूक्त्यादिपुनिवेशनादिदं
 चपयस्तापकृतिगर्जत्वमुत्प्रेक्षायामपि संभवति। तत्र स्वस्वरूपोत्प्रे
 क्षायां यथा। जानेति रागादिदमेव विंबं विंबस्य च व्यक्तमितो धरत्वं
 त्वं। द्वयोर्विशेषावगमेऽस्माणां नाम्नि च नूदनयोजनानां। अत्र प्र
 सिद्धफले विंबतामकुत्यातिग्रागेण निमित्तेन मदयंसा अधरेतउत्प्रे
 क्षापयस्तापकृतिगर्जा हेतुत्वे चायास्तज्जत्वं प्राजिरिवितं। हेतुत्वे
 लोदाहरण एव दृश्यते। तत्र धंधकारे धांध्यहेतुत्वमप्युक्तान्यत्र नि

स्य

वे शितां फलोत्प्रेक्षार्या यथा। रवितसोगजः पञ्चान्तकृत्स्नान्वाधितुं
ध्रुवं। सरोवि शान्तिनस्नातुं गजस्नानं ह्निः फलं। अत्र गजैरसः प्रवे
शनं प्रति फले स्नाने फलमप कृत्या उच्च बाधेतन्निवे शितं। अल
मनया प्रसक्तानुसक्त्या प्रहमनु सरामः। १७। नेदकातिशयोक्ति
स्तुतस्यैवान्यत्र वर्णनं। अन्य देवास्यगो भ्रा यमिन्यैवै महीहापतेः
। अत्र कलोकप्रसिद्धां नीर्याधत्ते देपिते दोषेति तत्र यथावा। अन्य
यं रूपसंपत्तिरन्यैवै दग्धधोरणा। नैषानलिनपत्राही सृष्टिः या
साधारणा विधेः। १८। संबन्धातिशयोक्तिः स्यादयोगे योगकल्पनोसौ ॥ २० ॥
धायाणि पुरसास्यसृष्टं तिविधुमंडलं यथावा। कतिपयदिनस्यैः
रुयं प्रयायात्कनकगिरिः हतवासरजसानः। इति मुदमुप

याति चक्रवाकावितरणशालिनिवाररुद्रदेवे। अत्र चक्रवाक्काः
स्यस्ति मयकारकमहामेरुत्तयसंज्ञावनाप्रयुक्तसंतोषासंबन्धे
पितसंबन्धोवर्णितः। १९। योगेययोगः संबन्धातिशयोक्तिरिति यति।
त्वयिरातरिराजं इत्थं मान्नादियामहे। अत्र स्वप्नमेषाव
रसंबन्धे तदसंबन्धोवर्णितः। यथावा। अनयोरनघांगिस्तनयो
र्नृणां योः। अवकाशेन पयसिस्तव बाहुतांतरे। अक्रमा १८।
तिशयोक्तिः स्यात्सहते हेतुकार्ययोः। अलिगंति समदेवज्यां
राश्वपराश्वते। अत्र यत्समौ यंत्रारसंधानंतरानामेव शत्रवहितौ
पंतनि। इति हेतुकार्ययोः सहत्ववर्णितं यथावा। मुंचति मुंचति कोशो भ
जति भजति प्रकंपमरिव गिरिः समीरवीरस्वके नैत्यजति जत्यतिहमामा

४६

अत्ररव्यस्यकोशत्यागादिकालएवरिष्णुं धनं त्यागादिवर्ति
 । ७ । तपनातिशयोक्तिस्तु कार्यरूपेण प्रसक्तिजे । यास्यामीत्यदिनेन
 न्यावजयोभवत्तुर्मिका । अत्रनायकप्रवासप्रसक्तिमात्रेण योपि
 तोनिकाश्च श्यं कार्यमुखेन दर्शितं । यथावा । आदातुं सत्तदीक्षिते
 पिकुमुमेहस्ताग्रमालोहितं लाक्षारंजनवान्तियापिसहस्रारक्तं तलं
 पादयोः । अंगानामनुलेपनस्मरणमप्यत्यंतखेदावरुंताधीरदृशः
 किमन्यदलकामोरोपि नारायते । यथावा । यामिनयामीति धवेव द
 तिपुरस्तात्तु एतन्म्यागलितानि पुरोचनयान्यस्यराणि पुरोद
 लितानि । ८ । अत्यंततिशयोक्तिस्तु सौवर्पियमितिक्रमे । अयेमानोग
 तः पश्चादनुनीतजिये एसा । यथावा । कवीणां प्राणमास्तनप्रथमत

रमेवांगनभुवः स्वजङ्गलसंगकुलकरिकरामोदमधरः । अमीपश्चा
 तेषां नुपरिपतिता रुद्रपतेः कटाक्षाः क्षीरोदप्रसरदुरुवीचीसरुचराः
 एतास्त्रिस्तोप्यतिशयोक्तयः कार्यशैल्युप्रन्यायनाथः । ९ । वर्णनामि
 मितरेषां बाधमैक्यं तुल्ययोगिता । संकुचंतिसरोजानि स्त्वेरिणीवद
 नानि च । त्वदंगमाद्वेदेष्वेकस्यचित्तेन भासते । मालतीशशभरत्न
 रवाकदलीनां कठोरता । प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वागुणक्रियारू
 पैकधर्मान्वयस्तुल्ययोगिता । संकुचतीत्यङ्गप्रस्तुततुल्ययोगिताया
 मुदाहरणं । तत्र प्रस्तुतं चोदयकार्यतया वर्णनीयानां सरोजानां च
 प्रकाशरूपीरुस्त्वेरिणीवदनानां च संकोचरूपैकक्रियान्वयो दर्शि
 तः । उत्तरश्लोकेन यिकासौकुमार्यवर्णनप्रस्तुते अवर्णनीयानां मा

लयादीनां कठोरता रूपैकगुणान्वयः। यथावा। संजातपत्रप्रकराचिता
 निसमुद्भूतिस्फटपादलत्वं। विकस्वराण्यर्ककरातिमशादिनातिप
 ज्ञानिचवृद्धिमायुः। नागेंद्रस्तस्त्वचिकर्कशत्वादेकांत्यशैत्यात्कद
 लीविशेषाभातधूपितोकेपरिणहिरूपंजातास्तस्त्वेतिपमानवाद्याः। त३
 अत्रग्रीमवर्णनैतदीयत्वेनप्रस्तुतानांदिनानांषधप्राणांचैकक्रि
 यान्वयः। उरुवर्णनेऽप्रस्तुतानांकरिकराणांकरलीनांचैकक्रियान्वयः। गुण
 यः। ७। हिताहितेवृत्तितौल्यमपरातुल्ययोगिता। प्रदीयतेपराभूति
 मित्रशान्त्रवयोस्त्वया। अत्रहिताहितयोर्मित्रशान्त्रवयोरुक्तसमभूति २२
 रानस्यपराभवदानस्यचक्षेपेणभेदाध्यवसायाद्वृत्तितौल्यं। यथा
 वायश्चनिबं परशुनायश्चैनमधसपिषा। यश्चैनंगंधमाल्याभांस

रस्यकदुरेवयः। अत्रवृत्तिसिंचतिअचत्यध्याहारैर्वक्याभ्यस्त
 निरप्रणायाति। पूर्वोदाहरणंस्तुतिपर्यवसायिदुर्निहापर्यवसा
 यातिनेदः। इयंसस्वतीकंठाजरणाक्तातुल्ययोगिता। ७। गुणोक्त
 हैःसमीकृत्यवचोन्यातुल्ययोगिता। लोकपालोयमःपाशाश्र
 दःशक्रोत्तवानपि। अत्रवर्णनायोराजाशक्रादिनिलेकिपाल
 त्वेनसमीकृतः। यथावा। संगतानिमृगास्त्रिणांतडिद्विलसिता
 न्यपि। रुणद्वयंनतिष्ठंतिवनारह्वात्यपिस्वयं। सर्वत्रस्तुतिरि
 हुनिंदा। इयंकाव्यादरेद्विज्ञिता। इमांतुल्ययोगितांसिद्धिरिके
 चिद्वज्रः। यदाहजयदेवः। सिद्धिर्वास्वातेषुचेन्नामकार्त्त
 तेतुल्यतोक्तये। युवांचैरुचिरमातोत्वेवत्वेर्जलधिजलैरिति।
 मे

मतांतरेषु च वक्ष्यमाणं दीपकमेव । वदंति वार्या वार्यानि ।
 धर्मैक्यं दीपकं बुधाः । मदेन जातिकलनः प्रतापेन महोपतिः ।
 प्रस्तुता प्रस्तुतानामेक धर्मन्वि यो दीपकः । यथाराजकलन
 योः प्रस्तुता प्रस्तुतो जनि क्रियान्वयः । यथा वामणिं शाणो धी
 ६ः समरविजया हेति हलितो मदत्ताणो नागः शरदिसरिदाश्व
 नपुलिना कलाशेषश्चंद्रः सुरतमृदिता बालवनिता तनिन्ना
 शोनंते गलित वितवाश्वा यिषु नृपाः । अत्र प्रस्तुतानां नृपा
 णां अत्र प्रस्तुतानां मण्णादीनां च शो नैक धर्मन्वि यः । प्रस्तुतै ॥२३॥
 कनिष्ठः समानो धर्मसंगो ह्यत्रोपरोति । आसादाय मारो
 पितो दीप इव रथ्या यामिति दीपसादृश्या दीपकः । सै ज्ञायो च
 क२

क२
 तिश्वाये प्रत्ययः । यद्यपि सुवर्णपुष्पांष्टयि वा चिन्वति पुरुषास्त्रयः ।
 श्वरश्चरुत विद्यश्च यश्च जानाति सै विनु मित्रै तत्र प्रस्तुता प्रस्तुतानां
 युगपद्धर्मन्वि यः प्रतिनाति । मदेन जातिकलन इत्यत्रा प्रस्तुतस्यै
 व प्रथमान्वयः । तथापि प्रासंगिकं त्वं न हीयते । वस्तुगत्या प्रस्तुतो द्वे
 शेन प्रवृत्तस्यैव वानि स्या प्रस्तुतेष्वन्वयात् । न ही हि दीपक स्वर
 थ्या आसादयो युगपदुपकारकत्वेन नामात्रार्थे अपितस्य रूपस्या
 तिधित्यः प्रथमपरिवेपै एन च प्रासंगिकं हीयते । तुल्ययोगितायां
 त्वेकं प्रस्तुतमन्यदप्रस्तुतमिति विशेषाय हात् । सर्वे द्वे शो नैव धर्मो
 क्तिरिति विशेषः । अयं चानयो रपरो विशेषः । उभयोरुपमात्वं कार
 स्य गम्यत्वं विशेषेण च प्रस्तुतमुपमानं प्रस्तुतमुपमेयमिति व्य

ब२

वस्तिउपमानोपमेयभावः। तत्र तु विशेषाग्रहणादधिकोऽस्य
 ति। ७। त्रिविधं दापकावृत्तौ प्रवेदावृत्तिदापकावृत्त्यं बुद्धमात्रेय
 षष्ठ्येषा च शर्वरी। उन्मीलंति कदंबानि स्फटंतिकुं जाडुमाः। मा ८३
 द्यंति चातकास्तृष्णामाद्यंति च शिखावलाः। दापस्यानेकोपकारस्त
 मतया दापकं स्थानी। यपदस्य अयस्य वा उन्नये विआवृत्तौ त्रि
 विधमावृत्तिदापकं। क्रमेणाद्विजयेणोदाहरणानि दर्शितानि। यथा
 वा। उत्कंठयति मे वानां मालावर्गं कलापिनां। यूनां चोत्कंठयत्यर्थ
 मानसं मकरध्वजः। शमयति जलधरधारा चातकयूनां वृषं चिरौ ॥२४॥
 पनतां। हृषयति च वधूलोचनजलधाराकां मिनां प्रवास रुचिं।
 वदनेनानिर्जितं तव नीलायते चंद्रविभं मं बुधरो। अरविंदमपि

च१

च सुंदरि निलयते यथा प्रसादरे। एवं चावृत्तौ प्रस्तुता प्रस्तुतोऽपि
 यविषयो त्वाभावेऽपि दापकायापत्तिमात्रेण दापकव्यपदेशः। ७।
 वाक्ययोरेकसामान्ये प्रतिवस्तूपमामता। तापेन न जातते स्वरः स्वर
 आपेन राजते। यत्र उपमानोपमेयवाक्ययोरेकः सामानो धर्मः दृ
 ष्टिर्दिश्यते। सा प्रतिवस्तूपमामता। प्रतिवस्तु प्रतिवाक्यार्थमु
 पमासमानधर्मोऽयस्यामिति व्यपत्तेः। यथा त्रैवराजते न जातते स्तो
 क एव धर्म उमानोपमेयवाक्ययोः दृष्टकृत्तिनपदाभ्यांति हि दृष्टः। य
 थावा। स्थिराशैली गुणवतां खलबुध्यान् बाध्यते। रत्नदापस्य हि शि
 खावात्यायापिननात्। यथावा। तवामृतस्य हि निपादपंकजे
 निवेशितात्मा कथमन्यदिष्टः। स्थितेरविदेमकरंदनिर्जरमधुब्र

श्यते ति१

तोनेचुरकं हिवी सते। अत्रयद्यपि उपमेयवाक्येऽनिधाय पमान
वाक्ये अवाचेति धर्मज्ञेदः प्रतिज्ञाति। तथापि वीक्षामात्रस्यावर्क
नीयस्य प्रतिषेधानर्हत्वादिष्टा सर्वकवात्ता प्रतिषेधो यमनिष्ठा
पर्यवसित एवेति धर्मैक्यानुसंबंधेयं। अर्थाद्वृत्तिः प्रस्तुतानां वा प्रति
ववस्तूपमातु प्रस्तुतानां प्रस्तुतानामिति विशेषः। अयंचापरो वि
शेषः। आहृतिदापकं वैधर्म्येणानसंज्ञवति। अतिवस्तूपमातु वैध
र्म्येणापि दृश्यते। यथा विधानेन विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमां न
हिकस्तूरिकामोदं बंध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनां। यथावा यदि ॥२५॥
संतिगुणाः पुंसां विकसंते वते स्वयं न हि स्तूरिकामोदं शपयेम
विभाव्यते। ७। चेत्तु विवंप्रति विवंबलं दृष्टं तत्तदलं हतिः। त्वमेव

५ नीलां
पुंजगत

परिणयेयदबुधो जनः सेवितः। अत्राबुधजनसेवाया अर एपरो दना
दानांच यत्तन्मामैकारोपः। सर्वत्रैकवाक्यार्थे एकस्यैकारोपोऽत्र
तु अनेकेषु कत्रैकारोप इति नेदः। ७। पदार्थद्वितीमप्येकेवदं त्यक्तौ
न्यां निदर्शनां। त्वन्नेत्रयुगलं धत्ते ला लां नीलां बुजन्मनेः। अत्रनेत्रयुध
गले जीला पदा यतिपो निदर्शना। यथावा। वियोगे गौ उ नारी
णां योगे उ तलपां मिमा। अहृश्यत सखजरी मंजरा गजरी पुषु।
सर्वस्मिन्नुदाहरणे उपमेये उपमानधर्मरिपः। इह तु उपमा
ने उपमेयधर्मरिप इति नेदः। उत्रयत्राप्यन्यधर्मस्यान्यत्रासं
ज्ञवेन तसदृशधर्मरिपादौ परम्ये पर्यवसानं तुल्यं। इयं पदार्थद्वि
त्तिनिदर्शना। जलितोपमेति जयदेवेन वा कृता। यद्यपि वियोगे

गौडनाराणमिति श्लोकः। प्राचीनैव क्वार्थवृत्तिनिदर्शनायामुद्वे-
 हाकृतस्तथापि विशिष्टयोर्धर्मयोरैक्यारोपो वाक्यार्थवृत्तिनि-
 दर्शना। उपमानोपमेययोरन्यतरस्मिन्नन्यतरधर्मरूपः। पदार्थ-
 वृत्तिनिदर्शनेति। व्यवस्थामाश्रित्यास्मानिरयमिहोदाकृतः। एवं
 च त्वयिसति शिवदातयस्मिदन्त्यर्थितानामितरमनुसरामोदश-
 यंतोर्थिषु। चरमचरणधत्तैर्दुर्ग्रहं दोषधुक्कामाकरनमनु-
 सरामः। कामधेनोस्तिनायां। दोन्यांतितीर्णुरस्म्यधिनुष्टुप्सु-
 गुणएवं इत्यादिषु वाक्येनावेति वाक्यार्थवृत्तिरेव निदर्श- २७
 ना। विशिष्टयोरैक्यारोपसत्त्वात्। वाक्यार्थयोः सदृशयोरिति
 लक्षणवाक्ये वाक्यार्थशब्देन विवक्षितं। विवक्षितं वाच्यं न वस्तुवि-

कीर्तिः प्रत्यर्थिभिः सह। यथावा। छायासश्रयते तलं विटपिनां श्रान्तेव
 पांथैः समं मूलं यातिसरोजलस्य जडताम्बानेव मीनैः सह। आनाम-
 त्यहिमांशुदीधितिरपस्तमेव लोकैः समं निद्रागर्भं सह प्रविशति
 क्तांतेव कांताजनैः। जनरंजनं नृत्त्युत्केरनेन साधुं विहरांबुराशेरि-
 त्यादौ न सहोक्तिरलंकारः। विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं ह-
 नमुच्यते। विघाट्टघापिसावघाविनाविनयसंपदं। यथावा। यश्च
 रामं न पश्येत्तु यंचरामो न पश्यति। निन्दितः सन्नवेत्तौ के स्वाभ्युत्था-
 प्येवं विगर्हिते। अत्र रामदर्शनं विना हीनत्वं विना शङ्खमंतरेणैव दर्शितं।
 तच्चेत्किंचिद्विनारम्यं विनोक्तिः सापेक्षकथ्यते। विनारवजैर्विना विभि-
 ल्येधाराजैर्न वतः सभा। यथावा। आर्तिर्नृत्तेशशिनितमसामुच्य-

मानेवरात्रिनैशस्याच्चिह्नं नरु। इव खिन्ननूयिष्ठधूमा। मोहेनांतवर्
 तनुरियं लक्ष्यते मुक्तगंगारोधपतनकलुषाष्टकृती वप्रसारं॥ अत्र तमः प्र
 भृतिनां विनातिशारीनां रम्यत्वं विनाशमंतरेण दर्शितं। समासोक्तिः
 परिस्फूर्तिप्रस्तुते प्रस्तुतस्य चै। रा-अयमैश्वर्यपशपरक्तकं वतिचंद्र
 माः। यच्च प्रस्तुतवृत्तांतैव एवमाने विशेषणसाम्यबुद्ध्यादप्रस्तुतवृत्तांत
 स्पपरिस्फूर्तिरित्यत्र समासोक्तिरलंकारः। समासेन सहेपेण प्रस्तुताप्रस्तुत
 वृत्तांतयोर्वचनात्। उदाहरणमयमैश्वर्यमिति। अत्र चंद्रस्य हि प्राचीप्रारंभसंबधन
 हणे उदयेव एवमाने मुखशशस्पर्शप्रारंभवदनसाधारण्यात्। रक्तशस्या रूप
 कामुकसाधारण्यात्। चंद्रतास्य प्रस्तुतार्थे संबंधमात्रपरस्य शक्त्या
 र्थंतरसाधारण्याच्च। चंद्रमशङ्कतपुष्पिगत्वेन ऐंद्रिशद्विस्तृतत्वात्।

३१

कीर्तिमान् राजन् विधुरेव हि कांतिमान्। यत्रोपमानोपमेययो
 र्वक्ष्योतिस्तवेव धर्मो विवप्रतिविंबनावननिर्दिष्टौ तत्रौ दृष्टौ
 तः। त्वमेव कांतिमानि सत्र कांति कां सो विवप्रतिविंबनावः। यथा
 वा। कामं नृपाः संति सरस्वती न्ये राजन्वती मा। कुरते न नृमि। न
 ह्यत्र ताराग्रहसंकुलापि ज्योतिः। अतः चंद्रमसैवरात्रिः। यथा वा। दे
 वी वाचमुपासते हिवरुवः। सारंतु सारस्वतं जानीते निरुत्तराम
 सोयुक्तकुलकिंशो मुरारिः कविः। अश्विलंघित एववानरः। नटेः
 किं तस्य गं नारतामापातालनिमग्नपीवरवपुजतिमं पाचलः। न ना
 चत्रोपमानोपमेयवाक्यार्थयोः ज्ञानमेक एव धर्म इति प्रतिवस्तु
 मायुक्तामैव। अचेतने मं पाचले ज्ञानस्य बाधितत्वेन तत्र जातान्।

ति२

सनेन सागराधस्तलावधिवर्षे तं संस्पृशमात्रस्य विवक्षितत्वात् ।
 अत्रोदाहरणे पदादौ ~~वि~~दिपकत्वादिशेषः । सर्ववित्प्रस्तुता प्रस्तु-
 तविषयस्ततो दृष्टव्यः । वैधर्म्येऽप्ययं दृश्यते । ततश्च गवाम्निम-
 रं मन्त्रं न स्त्वया किमु न्यदेवं निरुद्धा श्वनो द्विषः । तमांसि तिष्ठन्ति
 हितावदंश्च शुमान् ~~व~~वावदायास्तदयाद्रिमौ जितौ । ॥ वाक्यार्थ-
 योऽसदृशयोरैकारोपो निदर्शनात् । यदा तुः सौम्यतास्येयं ह्यो-
 दोरकलंकता । अत्र दातुं पुरुषसौम्यत्वे स्यात्तमेयवाक्यार्थस्य ह्यो-
 रकलंकत्वस्योपमानवाक्यार्थस्य च यत्तज्ज्ञानैकारोपः । यथावा ॥ २६ ॥
 एष रुदितं तं शबशरीरमुद्धर्तितं सुलैज्ज्वलमवरोपितं सुचिरम्
 धरेवर्षितं । श्वपुच्छमवनामितं बधिरकण्ठापः ततो धमुस्वद-
 तोद्ध

शिष्टरूपयोः प्रस्तुता प्रस्तुतधर्मयोर्विवक्षितत्वात् । एवं च राज-
 सेवामनुष्णाणामसिधारावलेहनं । पञ्चाननपरिधौ गोच्यालीव-
 दनचुंबनं इत्यत्र वस्तुना प्रस्तुतयोरेकैकपदोपात्तत्वेऽपि वा-
 यद्वृत्तिनिदर्शनायां न जगत् । तयोर्विषयप्रतिबिंबजावापन्नवस्तु-
 विशिष्टत्वात् । अतएव निदर्शनायारूपकाद्भिदः । रू-
 पके विशिष्टयोरेव मुखचंद्रादिकयोरेकारोपः । अंकिदंडो-
 हरेरुद्धी मुक्तिस्तोत्रलिनिग्रहे । विधिविष्टरपदस्य नानादंडो-
 षु देस्तन इति विधिशिष्टरूपकोदाहरणेऽपि न बिंबजावापन्नप्रतिबिं-
 वस्तुविशिष्टताविधानुविष्टरकमलशिष्टत्वरूपसाधारणधर्म-
 मवित्तासंपादनार्थमेव तत्र विशेषणोपादानात् । यदा तुः सौ-

म्यतेत्यादिनिर्देशनोदाहरणे दाहृणं दादीनामानंदकर
 त्वादिवात्र विशेषणयोर्विप्रतिबिंबजावो यत्र विषय भाग २
 विषयविशेषणानां परस्य सादृश्येन विप्रतिबिंबजावोस्ति
 ज्योत्स्नाजस्मदुरणधबलाविचनीतारकास्तीन्यंतद्वान्व्य
 मनरसिकारात्रिकापालिकीयां दीपादी पञ्चमतिदधनीचं
 दमुद्राकपोलेन्यस्तसिद्धांजनपरिमलंलाघनस्य छलेनेतिसा
 वयवरूपकोदाहरणं। तत्रापि विषयविषयिणोस्तद्विशेष
 णानां च प्रत्येकमेवेक्यारोपः। ननु ज्योत्स्नाविशिष्टरात्रिरूप २८
 विषयस्य नस्माद्विशिष्टकपालीकिरूपविषयिणश्च विशि
 ष्टरूपेणैक्यारोपोस्ति। तस्माद्वाजसेवामनुष्याणामसिद्धा

रावलेहूनमित्यादावपि वाक्यार्थद्विनिर्देशनेति युक्तं। मतांतरे त्विह
 परार्थद्वयैव निर्देशनित्यानां। अथवा बोधनां प्राक्तनः क्रियया स
 सदर्थयोः। नन्वेवाजविरोधीति स्म। एतच्च दोषयेतमः। उदयन्नेष्वेव
 सविनायनेष्वप्यतिश्रियं। विनायनसमृद्धिनां फलं सुकुरुतु
 ग्रहं। कस्यचित्किंचिद्विषयविशिष्टस्य स्वक्रियया परान्प्रत्यक्षस
 ५५ तः सतो वाच्यस्य बोधयन्निबध्यते। तदपरां निर्देशनामाहुः। असदर्थ
 बोधने उत्तरार्धमुदाहरणं। तत्र नन्वेदिति बोधयदितिवक्तव्ये बोध
 यदित्यस्य गम्यमानत्वादप्रयोगः। ततश्च राज्ञा चंद्रेण सह विरुध्यना
 राक्रियया विशिष्टं तमः। स्वकीयया दृष्ट्या तत्तया न्योपेवं राजवि
 रुद्धश्चेन्नन्वेदित्यनिष्ठपयविसाधिनमर्थबोधयदेव नष्टमिति ब्रु
 नाशक्रियया २

धनादसर्वार्थनिदर्शनात्तथोत्तरश्लोके सवितास्वोदयसमयमेव प
 नेषु लक्ष्मीमादधानस्तथापन्नलक्ष्म्याधानक्रियया परान्प्रतिस
 मृद्धीनां फलं सुदुर्लभं एवेति श्रेयस्करमर्थबोधयन्निर्बद्ध
 निसदर्थनिदर्शनात्तथावा। उन्नतपदमवाप्स्यो लघुहेनैव स
 पतेदिति ब्रुवन्। शैलशेखरगणैः तः पृथक् जलश्रवा रुमा रुतध्रुतः
 पतत्यधः। अत्र गिरिशिखरगतो वृष्टिर्बिंदुगणैर्मंदमारुतमात्रेणा
 पिकं पितः। पतन्लघोरुन्नतपदप्राप्तिः। पतनहेतुरिति असदर्थ
 संबोधयन्निर्बद्ध इत्यसदर्थनिदर्शनात्। चूडामणिपदे धत्ते यो देव ॥२६॥
 रविमागतो सताकायातिथेयातिबोधयन्गुरुमेधिनं च अत्र समा
 गतरविं शिरसा संभावयन् उदयाचलः स्वनिष्ठया विधानक्रि

६२

बोधयन्निर्बद्ध इति सदर्थनिदर्शनात्। अत्र केचिद्व्याख्यं वृत्तिपदार्थं वृत्तिनिदर्शनात्

यथा समागतानां सतामेवं गृहमेधिनिरातिथ्यं कार्यमिति सदर्थ
 श्रद्धादयः संजनवदस्तु संबन्धनिबन्धनेति। तृतीया उ संजनवत्केदे
 संबन्धनिबन्धनेति च व्यवहरंति। तथा ह्यद्यनिदर्शनायां वाक्यार्थ
 योरेकमसंजनवत्तयोः साम्ये पर्यवस्यति। द्वितीयनिदर्शनायाम
 पि अन्यधन्यत्रा संजनवन्धर्मिणोः साम्ये पर्यवस्यति। बोधयन् गृहमे
 धिन इत्यादौ हि कारिणोऽग्निरध्यापयतीति वत्। समर्थचिरणोऽपि च अ
 योगः। तथा च। यथा कारिणोऽग्निः शीतापनयने बहून्समर्थान् करोति। ए
 वमेव मानः पवतः स्वयमुपमानतावेन गुरुमेधिन उक्तबोधनसमर्थनि
 नृकतं समते। यथा यं पवतः समागतं रविं शिरसा संभावयति। एवं गुरु
 मेधिनो समागतं संतं समुचितं प्रजया संभावयेदिति। अतः संतवति बो

धनसंबंध इति। ४। व्यतिरेको विशेषश्चेत्पमानोपमेययोः। शैला
 र्वोन्नताः संतः किंतु प्रकृतिकोमलाः। अयमुपमेयाधिक्यप
 यविसाया व्यतिरेकः। यथा वा पद्मवतः कल्पतरोरेष विशेषः। क
 रस्यते वारं। नृपयतिकर्षमिकोः परस्मैकारं तिरस्कुरुते। तन्यन
 वपर्यवसायी। यथा। रक्तत्वेन वपुश्च वैरहमपि स्नायैः प्रियाया गुणे
 स्त्वा मायातिशिली मुरवाः स्मरधनुर्मुक्तास्तथा मामपि। कर्ता पादत
 ता हतिस्तव मुदे त इन्ममाप्पावयोः सर्वं तु त्यमशोक केवलमहं धा
 त्रासशोकः क्षतः। अनुभवपयवसायी यथा। दृढतरनिबध्नमुदे
 कोशनिषण्णस्य सहजमलिनस्य। तपणस्य तपाणस्य केवलमाकार
 तो भेदः। ५। सहोक्तिः सहभावश्चेत्तास ते जनरंजनं दिगंतमगमनस्य

३०

७२ स्तु

लिंगत्वेन तत्प्रतिपाद्ये संबंधित्वेन चोपस्कृतात्सरस्यैव निता सक्तपु
 रुषवृत्तांतः प्रतीयते। यथा वा। व्यावैत्कुचनारमाक्षौ लकचं बालो लता
 रावलि प्रेरं वत्कुंज शो निगंडयुगलं प्रसेदिवक्रां बुजं। शश्वदुत्तकर प्रहा
 रमधिकश्चां सरसादेतया यस्मात्कंडक सादरं सुनगया संसेमसेतक
 ती। अत्र कंडकवृत्तांतवर्णमानेमावलात्कुचनारमित्यादि क्रियाविशेष
 णसाम्यात् विपरीतरत्नासक्तनायकवृत्तांतः प्रतीयते सर्वत्र विशेषण
 निश्चिष्टाणि। इह तु साधारणानातिभेदः। सारूप्यादपि समासोक्ति
 र्विपत्ते। यथा। पुरायत्रस्तोतपुलिनमधुना तत्र सरितां विपर्ययसिमातो
 घनविरजनावः क्षिति रुहां। बहोर्दृष्टं कालादपरमिव मन्येव न मिदं
 निवेशः। शैलानां तदिदमिति बुद्धिं दृढयति। अत्र वनवनेण प्रकृतं त

साहचर्याकुटाविषुधनसंतानादिसमृद्धसमृद्धिविपर्यासंप्राप्तस्य
 तस्यमाश्रयस्यग्रामनगरादेर्हन्तांतःप्रतीयते। अत्रचविशेष
 एवसामान्यासाहचर्याद्यायुदप्रस्तुतहन्तांतप्रत्यायनंतत्प्रस्तु
 तेविशेष्येतसमासोपायसर्वथैवप्रस्तुतान्वययिनःकविसं
 रंजगोचरत्वात्तुयोगात्। ततश्चसमासोक्तावप्रस्तुतव्यवहार
 समासोपश्चरुतादेर्जनैरुपकृष्टवप्रस्तुतेऽप्रस्तुतैरुपमा
 रोप्यन्ति। मुखचंद्रं इत्यत्रमुखचंद्रं इत्यारोपहेतुचंद्रं शब्दसमन्वि
 व्यावहारवप्रस्तुतश्चबतिचंद्रमा इत्यादिसमासोक्तफदाहुरण
 चंद्रादौ जारत्वाद्यारोपहेतोस्तद्वाचकपदमैसमन्वि व्याहार
 स्यात्तावात्॥ निरीक्ष्यविद्वन्त्यनैः पयोदो मुखं निशायामनि

३२

सारिकायाः। धारानिपातैः सह किंनुवांश्चैतश्चंद्रो मये। स्यात्तत्तरंरासेत्याद्ये
 कदेशविवर्तिरूपकोदाहुरणश्चप्रस्तुतेऽप्रस्तुतरूपगमकस्याप्यनावा
 त्। तत्रहिविद्वन्त्यनैरित्यत्रनिरीक्षणानुगुण्याऽन्तरपदार्थप्रधानम
 र्वयंसकादिसमासताव्यवस्थिता। उत्तरपदार्थं नूननयनान्वयानुरोधा
 त्पयोदेअनुक्तमपि प्रहृष्टपुरुषत्वरूपं गम्यमुपगम्यते। नचेतुतथानि
 रीक्षणवत्। त्वय्यागतेकिमिवेपतएषसिंधुरिति श्लोकेसेतुस्तत्तादिवच्चा
 प्रस्तुतसाधारणहन्तांतउपात्तोस्तिस्ति। नापि शिष्टसाधारणादिविशेष
 एवसमर्पितयोः प्रस्तुताप्रस्तुतहन्तांतैर्हन्तांतयोः प्रस्तुतहन्तांतस्यविद्व
 न्नयनवत्प्रधान्यमास्ति येनतदनुरोधानुत्वंसेतुमंधत्तादित्यत्रेवानुक्त
 मप्यप्रस्तुतरूपसमोरोपमन्कपगमैश्चेम। तस्माद्विशेषणसम

पिता प्रस्तुतव्यवहारसमारोपमात्रमिह चारुता हेतुः। यद्यपि प्रस्तु-
 ता प्रस्तुतवृत्तांतयोरिह शिष्टसाधारणविशेषणयोर्भिन्नपक्षोपात्त-
 विशेषणयोरिव विशेषणैव साक्षादन्यथादस्तिसमधौ प्रोक्तं। तथा-
 प्यप्रस्तुतवृत्तांतानुरोधान्न प्रस्तुतेः प्रस्तुतरूपसमारोपों जीका-
 र्यः। यथा हि प्रस्तुतविशेषणस्त्यप्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता।
 तथैवाप्रस्तुतेऽपिराजादौ चास्ति प्रस्तुतवृत्तांतस्यान्वययोग्यता। एवं-
 च समप्रधानयोः प्रस्तुता प्रस्तुतवृत्तांतयोरन्यतरस्यावश्यमारोप-
 र्गम्यतमं प्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपश्चारुता हेतुरिति ३३
 यं कं। ननु वं सति विशेषणसाम्यादप्रस्तुतस्य गम्ये समारोपः।
 विशेषणानां साम्येन यत्र प्रस्तुतवृत्तिनां। अप्रस्तुतस्य गम्यत्वं सा-

समासोक्तिरिष्यतेत्यादीनि प्राचीनानां समासोत्तराणि निरसंग-
 रन्। प्रस्तुतेऽपि शिष्टसाधारणरूपविशेषणसमर्पितानुरागप्र-
 वक्तव्यं ननु वृत्तांतस्य प्रस्तुतवृत्तांतसमापमात्रचारुता हेतुत्वात्। न-
 गमेन विशेषणसाम्यस्तत्कामुकाद्यप्रस्तुतधर्मिभ्यं जनानपेक्ष-
 णादिति चेत्। उच्यते स्वरूपतोः प्रस्तुतवृत्तांतस्यारोपो चारुता-
 हेतुः। किं त्वप्रस्तुतकामुकादिसंबंधत्वेनोपगम्यमानस्य तस्यारो-
 पः। तथा न तस्यैव रसानुगुणत्वात्। न च तावदवगमे विशेषण-
 दानां सामर्थ्यमस्ति। अतश्चेष्टादिमहिम्ना विशेषणपदैः स्वरूपतः
 समर्पितो नवचुनचुंबनादिना तसंबंधिनिका मुकादावतिव्यक्तेषु न-
 स्तदा यत्नानुसंधानं। तत्र न वाति। यथा स्वरूपतो दृष्टेन राजाश्वादि-

नातसंबंधिनिराज्ञादौस्मारिते पुनश्चादौ तदीयत्वानुसंधानंतदा
 दिति। विशेषणसामेनवाचोपस्कारकस्याप्रस्तुतं जनस्यस्त्यपेक्षा।
 अतएवस्तिष्ठविशेषणायामिवसाधारणविशेषणायामप्यप्रस्तुत
 अवहारसमारोपइत्येववाचीनानांप्रवादः। कंडुकेष्यावलाकुचन
 रत्नादिविशिष्टवनितासेमत्वस्यकामुकसं। बांधित्वेनैवसमारोपण
 यत्वात्। किंचसारूप्यनिबंधत्वेनोदाहरतायांसमावप्रस्तुतवृत्त
 तस्याशंस्यस्याप्रस्तुतवृत्तांतरूपेणैवगम्यतयातेनरूपेणतत्रस
 मारोपेसिद्धेयत्रापितपैवयुक्तमितियुक्तमेववाचीनानांलक्षण
 मिति तावनायं। अलंकारपरिकरः साजिप्रायेविशेषणे। सुधां ३४
 श्रुतलितोत्तंसस्तापहरतुवःशिवः॥ अत्रसुधांश्रुतलितोत्तंस

निविशेषणं तापहरणसामर्थ्याजिप्रायगर्जं। यथावा। तवत्प्रसादात्कु
 सुमायुधोपिसहायमेकंमधुमेवलक्ष्मा॥ ऊर्यंहिरस्यापिपिनाकपाणे
 द्विर्यच्चतिकेममधन्विनोन्ये। अत्रपिनाकपाणेरितिहरविशेषणं
 सुमायुधइतिअर्थलज्याहमर्थविशेषणंचसारासारायुधत्वाजिप्राय
 गर्जं। यथावा। सर्वाश्रुविनिधानस्यास्तत्तप्तस्यविनाशिनः। शरीरस्यापि
 तत्तेमूलापापानिऊर्वन्ते। अत्रशरीरविशेषणानितस्यहेयत्वेनासं
 रक्षणीयगर्जाणि। यथावा। व्यासंनैकतयास्त्रितंश्रुतिगणंजन्मीनवज्रा
 कतोनाजौनाजवमचकतस्यसुमहज्जाप्यंनवाजापिपि। चित्राथनिह
 हत्कथामचकथंसुत्रास्तिनासंगुरुदेवत्वश्रुण्वंदवर्णनमहंकर्तुं
 कथंशक्नुयां। अत्रश्रुतिगणंनव्यासमित्यादीनिविशेषणानिस्वस्ति

चासाद्यसाधारणकार्यकरणप्रतिषेधमुखेननाहंवासइत्याद्य
 निप्रायगर्जाणि। अत्राद्योदाहरणयोरेकैकंविषयं। समनंतरोदा
 हरणयोः। प्रत्येकं बहूनि विशेषणानि। तत्रापि प्रथमोदाहरणे स
 र्वाणि विशेषणान्येकानि प्रायगर्जाणि। पदार्थरूपाणि च। द्वितीया
 दाहरणे निन्ना निप्रायगर्जाणि। वाक्यार्थरूपाणि चेति जेदः। ए
 तेषु च गौण्यार्थसिद्धावेपि न धुनि व्यपदेशः। शिवस्य तापहरणे म
 न्मथस्य कैमुतिकन्यायेन सर्वधर्माधिभंजकत्वेन शरीर संरक्ष
 णं पापमाचरतो मूढत्वे स्वस्ववर्णनीधराजगुणकथनाशक्तत्वे ३५
 च वाच्य एवोपस्कारकत्वात्। अतएव अंग्याथस्य वाच्यपरिकरत्वात्
 रिकर इति। नामास्यालंकारस्याकिंचित्तु निःप्रयोजनविशेषेणोपादा

ने। पुण्यार्थस्य दोषसोक्तत्वात् सप्रयोजनत्वं विशेषणस्य दोषाभावमा
 त्रं न कश्चिदलंकारः। एक निष्पत्तादृशानेकविशेषणोपन्यासः। परं वैचि
 त्तविशेषात् परिकर इत्यलंकारमध्ये परिगणित इत्याहुः। वस्तुतस्तु
 अनेकविशेषणोपन्यास एव परिकर इति न नियमः। शेषयमं कारि
 ष्य पुण्यार्थत्वे दोषाभावेन तत्रैकस्यापि विशेषणस्य सा निप्रायस्य वि
 तास विच्छित्तिविशेषमज्ञावात् परिकरत्वोपपत्तेः। अति
 यजेत निजां यदि देवता मुनय तश्च वते गुणते मधः। क्षितिभूतैव
 स देवतकावयं वनवतानवत किमहि दुहा। अत्र हि पुरुषरूपत
 ज्योद्धत्तान् दादीन प्रतिगवतः। तस्मै वा त्रेगोवधनिगि
 वास्माकं कृत्वा कत्वेन देवतमिति स एव पूजनं। नरकमुत्र क
 पुरुषरूप इत्येव परं न वनवेति गोवधनिगिरे विशेषणं। काननं बवत्वा नि

नृणादिमत्वाच्चपुष्पमूलफलतृणजलादिभिरारक्तकामरुगाकमस्म
 द्भुनानांगं चायमेवरक्तकद्वत्यभिप्रायगर्भो एवागसायैकवि
 षाणविन्यासस्यापिविच्छिन्निविशेषवशादलंकाराणां विच्छिन्नवन्
 पिस्र्यांशुकलितोत्तंसहत्यादौ तस्यात्मजाभो न निवार्यतोऽपि
 च एकपदार्थहेतुकं आकाव्यलिंगमलंकार इति सर्वमतं तत्र
 स्यापिविशेषणस्यासाभिप्रायस्यालंकारत्वं युक्तं ॥ ७ ॥ साभि
 प्रायेविशेषेतु भवेत्परिकरां कुर्याच्चतुर्लङ्घ्यं पुरुषार्थनिर्देशादेव
 तु भुजिः ॥ अत्र च चतुर्भुज इति विशेषं पुरुषार्थचतुष्टयदात्मार्था
 निप्रायगर्भो यथावा ॥ फली प्रसूते शुणान् वक्तुं कुं लिखितुं है ॥ वि
 पः ॥ प्रहृष्टमारवः ॥ शक्तः क्वाहमेव कते गुणः ॥ फली प्रसूत्यादि ॥ विशे
 षपदानिसहस्रमुखत्वाद्यभिप्रायगर्भाणि ॥ श्रेषालंकारः ॥ नाना

३६

र्यसंग्रहः श्लेषो वक्ष्यविणो नया स्पृहा ॥ सर्वतोमाधवः पाया सयोगंगाम
 दाधरत ॥ १ ॥ अन्वेन त्वमुखं तुल्यं हरिणा हितशक्तिना ॥ उच्चलद्भ्रि
 कीलालः शुश्रुजे वाहिनीपतिः ॥ अनेकार्थशब्दविन्यासः श्लेषः ॥ सचत्रि
 विधः ॥ प्रकृतानेकविषयोः प्रकृतानेकविषयः प्रकृताप्रकृतानेकविषय
 श्च ॥ सर्वत्यादिनाक्रमेणेदाहरणं नि ॥ तत्रमाधव उमाधव इति श्रोतव्य
 त्वेन प्रकृतयोर्देवयोः कृतं प्रकृतश्लेषः ॥ वाहिनीपतिः सेनापतिः ॥ स
 तु श्व ॥ तत्रसमितौ शस्त्रप्रहारोत्पन्नदुधिरस्य सेनापतेरेव बहनिं प्रकृत
 मिति प्रकृताप्रकृतश्लेषः ॥ यथावा ॥ मातः काको दरो येन दोग्धापिकरुणात्म
 ना ॥ प्रतनामारणस्यातः समेस्तु शरणं प्रतुः ॥ १ ॥ नातानामाकुलीभावं बु
 ध्वैर्न रिशिलासुरैः ॥ सहस्रैर्वनबद्धां कमला मां तल्लहणे ॥ असावुदयमा
 रुहः ॥ कांतिमान् रक्तमंजरी ॥ शगाहरतिलोकस्पृष्टयं मुमुक्षुभिः क्रूरैः ॥ अत्र

वसन्त

वे।स्तोतव्ये।न प्रकृतयोरासक्तयोश्चोः।द्वितीये उपमानत्वेन प्रकृतयोः परस्पर
रिण्योः श्लेषः।तृतीये रात्रिप्रस्तावे प्रकृतस्य प्रत्ययो दिनचंद्रस्याः प्रकृतस्य
नवाभिधिकं नृपतेश्च श्लेषः।चतुर्थे प्रकृतता प्रकृतश्लेषो राहुरणेशश्च शक्तिमत्तं
धनिमिच्छंति प्राचः।तत्प्रकृतता प्रकृतताभिधानम्।तत्प्रकृतताप्येव प्रकृतताप्येव
चाभिप्रायं गतं।न च प्रकृतार्थस्येव अंगत्वाभिप्रायं।प्रकृततास्यापि शक्त्या प्र
तिपाद्यस्याभिधेयत्वावश्यंभावेन व्यक्त्यनपेक्षणात्।यद्यपि प्रकृतार्थे प्रकृत
एव तात्पर्यं।इति बुद्धिस्तैस्तैव पश्चात् नृपतिन जन्मधनादिवाचिनां रात्रि
करादिपदानामन्येन्यसंधानवत्तात् तत्तद्विषयशक्त्यंतरोन्नेषैर्पूर्वक
प्रकृतार्थः स्फुटन्नेतावता तस्य अंगत्वं शक्त्या प्रतिपाद्यमाने सर्वधैव व्यक्त
न वेक्षणात्।पर्यवसिते प्रकृतार्थाभिधाने पश्चात् स्फुरति चेत् कामे गच्छे
षो न वतुः।अस्ति लुप्यत्रापि गच्छे श्लेषः।यथावा।अथ मतिज इहः प्र